

УМНИЯТ БЪЛГАРИЗЪМ, ИЛИ ЗА СМИСЪЛА НА ЕДНО НЕИЗПОЛЗВАНО ПОНЯТИЕ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ПОЛИТИЧЕСКО ПРОСТРАНСТВО

(ИСТОРИЧЕСКИ ЕТЮД)

Десислава Андреева Енева

Българската историческа наука си остава длъжник на второразредния възрожденски политик, когато необосновано квалифицира само със служебното определение „възрожденски деятел“. Историята по правило пренебрегва онези, които не са имали възможността, условията или желанието да се превърнат в публичен субект; които, следвайки библейската скромност, изпълняват достойно дълга си към отечеството и несъмнено имат също толкова голяма заслуга за разпалването на националноосвободителната борба, колкото и митологизираните, пределно обговорени национални герои.

Един от тези пренебрегнати възрожденци е **Пантелей (Пандели) Кисимов**. Името му не е неизвестно на учените, които се занимават с историята на Тайния централен български комитет или с краеведски проучвания на град Търново през XIX век¹. Намерението на пишещия обаче не е да се направи просопографски анализ на личността, а чрез документалното и публицистичното ѝ наследство да се попълнят историографските празнини в характеристиката на епохата, като се използват изразните средства и гледната точка на очевидеца и участника в събитията. Синхронният поглед на съвременника е не само ценен изворов материал, но най-вече незаменим **интерпретативен код**.

При опит да бъде причислен към някое от политическите течения през Възраждането, се оказва, че нито една класификация не е достатъчно прецизна, за да се вмести в нея Кисимов безусловно.

Той със сигурност не е консерватор², нито одобрява крайностите на радикалното течение³ и очевидно мястото му е някъде между тези две гранични точки на възрожденската политическа ос. Определят го като просветител⁴, но това не му пречи да възприема някои от идеите на революционното крило и дори сам да участва в бунтовнически съзаклятия. Не е нито от групата на “младите”, нито принадлежи изцяло към средите на “старите”, макар да членува последователно в организационните структури и на двете емигрантски политически течения. Искрен привърженик е на самостоятелните действия на българския народ в борбата му за национална независимост, но е напълно наясно със сложността на източния въпрос, вплел интересите на много европейски фактори, и с горчивата равносметка на историческия опит, че българите трудно биха се освободили без чужда подкрепа.

При най-елементарен анализ се оказва, че този “възрожденски” *Протей* с лекота би могъл да се причислява към взаимно изключващи се политически течения в зависимост от произволната преценка на историка. Последното дава повод да се размишлява върху номенклатурното състояние на онзи дял от историческата наука, който се занимава с периода на Възраждането.

* * *

Всеки опит за окончателна и универсална стратификация на българското политическо пространство през епохата на Възраждането се оказва трудна и относителна по успех задача. Трудностите и разминаванията обикновено произтичат от различните критерии, поставяни в основата на класификационните системи, или от приспособяването на терминологично-понятийния апарат, предназначен да назовава и тълкува европейските политически явления и процеси, към външно аналогични, но често пъти филогенетически и същностно различни от тях български феномени. Освен това понякога се практикува “пренос” на следосвобожденския политически модел и на съответните партийни етикети върху периода на Възраждането, без да се отчитат съществените отлики в държавническото и социално-икономическото състояние на бъл-

гарския народ през двата коренно различни (макар и с несъмнен личностен и идеен континуитет) етапа от родната история.

Класифицирането на българските възрожденски политици става обикновено чрез причисляването им към една или повече от следните групи: просветители (еволюционисти, реформатори) или революционери; “стари” или “млади”, черковници или бунтари; русофили или западняци; представители на Букурещкия, Белградския, Цариградския, Одеския и т. н. кръгове; буржоазни либерали или революционни демократи; консерватори или радикали; федералисти или унитаристи; монархисти или републиканци; привърженици на самостоятелните инициативи или последователи на несамостоятелното политическо поведение...⁵ Редът от номенклатурни идейно-политически опозиции със сигурност не е изчерпан дотук. Повечето от названията представят отделни аспекти на политическата идеология, като дискретно подсказват за социалната база на едни или други течения. Всяка от горните опозиции следва свой диференциален признак, а изборът му зависи обикновено от предпочитанията на изследвача.

От друга страна, фиксирането и следването на един-единствен категориален модел води до опасността от схематизъм в тълкуването. Повече от необходимо е да се отчита фактът, че в бързо променящи се, екстремални обществени условия възгледите на човека се изменят съобразно с тях, защото идеологията не е статичен феномен. Най-приемливо е анализът да изхожда от пълната реконструкция и индивидуалния мироглед. Едва след неговото изясняване изследователят може да премине към категоризирането на личността в някое идейно-политическо направление, ако са налице научнообосновани доказателства за това.

Категориалните партийни схеми, изброени по-горе, са широко приложими при дефинирането на българския политически живот преди 1878 г., но очевидно нито една от тях не е самодостатъчна и всеобхватна. Главното изискване към тях е да обемат всички особености и механизми на функциониране и развитие, които превръщат възрожденския идейно-политически комплекс в уникално явление, неподдаващо се на дефиниране чрез европейския политически език. Защото, когато напускат границите на сравни-

телния анализ, опитите за “поевропейчване” на българските исторически реалии са противоположни на историческата обективност. Тогава се наблюдава изкривяване на идейната и социалната същност на възрожденските явления или им се придава небългарски характер по аналогия или някакво събитийно сходство. В крайна сметка за българската наука е важно: *“Да се центрират оценъчните скали спрямо новата ни история върху събития с предимно български измерения”*⁶, т.е. да се следва историческата автентичност в нейния национален облик.

Ангел Димитров сполучливо предлага в свое изследване при анализа на българския политически живот да се отчита винаги онази негова особеност, при която идеята за национално освобождение е лишена от възможността за пълноценна изява и прониква в политическата практика в разнообразни и нерядко причудливи форми. По обясними причини през Възраждането еволюцията в умовете и поведението на българския политически авангард е твърде сложна и мъчителна⁷.

Настоящият текст няма за цел да критикува наложилите са в практиката разделения на партиите и движенията във времето до Освобождението, а да покаже, доколкото е възможно, че в тях има достатъчно свободно пространство за въвеждане на нови, по-точни и оригинални обозначения. Особено ако подобни понятия са създадени и употребявани от самите възрожденци. За историческата наука е важна колкото гносеологическата оценка от дистанция на времето, толкова и самоопределението на историческата личност. В някои случаи би могло да се окаже, че участниците във възрожденския обществен живот имат по-точна визия за себе си като политици или за динамиката на съвременните си обществени процеси, отколкото учените историци векове след това. Нуждата от обогатяване на номенклатурния апарат на българската историографска наука се детерминира от наблюдаваната очевидна терминологична “недостатъчност” и е особено наложителна в случай като посочения. **Целта е не историко-терминологичен “пуризм” и механично заместване на чуждата дума с домашна, а да се потърси такова самобитно определение, което е най-близо до същността на разглежданото явление.**

Възможен е, разбира се, терминологичен компромис, който да причисли П. Кисимов към **пределно широката буржоазно-либерална линия** (която се “развива” след разпадането на ТЦБК през 1869 г.), но много по-подходящо в случая изглежда словосъчетанието “*умен българизъм*”, което концентрира в себе си научен потенциал, а семантиката му притежава богати възможности да обхване повече еднотипни исторически реалии. Тук му е мястото да се направи уговорката, че анализът на понятието в настоящия текст надхвърля рамките на конкретния изворов материал, дал повод за повнимателно вглеждане в публицистиката на възрожденския политик, и се натоварва с по-широки интерпретативни задачи.

Остроумното самоопределение, което дава Кисимов на политическото си кредо и общественото си поведение, се намира в наглед злободневната му статия, публикувана в два последователни броя на в. “Народност” през 1868 г. под заглавие: “*Георги бей е един от главните представители на този умен българизъм, който не отделя Българският патриотизъм от турския патриотизъм*”⁸. Зад названието “умен българизъм” най-общо се крие словесен еквивалент на премерени самостоятелни инициативи на българския народ – следствие от националното самоопределение и нарасналото национално самочувствие. Като първа сериозна проява на умния българизъм се посочва отделянето на българите от Цариградската патриаршия.

Според автора на статията умният българизъм се изразява в далновидното поведение на българите, което им позволява да устоят на външни посегателства, да следват собствена политическа линия, и така се превръща в източник на възрожденски патриотизъм: “*Духът на времето е родил съвременния онзи патриотизъм у нашите българи, патриотизъм с сичките начала и резони от днешният век, патриотизъм, който проистича чисто и право от този умен Българизъм, с една дума патриотизъм от началото на народностите*”⁹. Чрез обвързването на умния българизъм с понятия като “дух на времето”, “патриотизъм” и “народност” приведенят цитат идва да осигури задоволителна идейно-обществена етимология и “работно” определение на това явление във вида, в който го е дефинирал самият Кисимов. В представите на автора си умният българ-

ризъм би могъл да се разглежда като **тип национално поведение или програма**. Следователно той лежи в основата и е най-важната движеща сила на българската възрожденска мисъл по пътя към европейската модерност. Преди да се появи политическото самочувствие у българина, народът ни е бил сляпо оръдие на чуждите интереси, които умело са експлоатирали порива му към свобода заради имперските или великодържавните си планове. Умният българизъм произтича от съзряването на **националния политически интелект** и търси своята пълноценна изява чрез тежненията на българските обществени среди – да се утвърдят като пълноценен фактор на европейската дипломатическа сцена.

Преди да се разгледа конкретно-историческият подтик за създаване на статията на Кисимов, е редно да се обърне внимание и на нейния по-обобщен, философски тематичен пласт. Негов предмет е засягането на комплекса от прояви на българския възрожденски дух и политическите добродетели, култивирани в условията на сложната, но необратима реалност на XIX век. Кисимов представя на читателя своите оригинални размисления върху корените на българския национален патриотизъм, върху потенциала на българския народ да защити достойно националния си идеал, докато търси най-безболезнения и най-успешен път за реализирането му.

В рамките на подетата абстрактна полоса на представяне е логично тя да бъде продължена с изследване на историческия смисъл на понятието “умен българизъм”. Спокойно би могло да се приеме, че “българизъм” е абсолютен синоним на използвания от някои наши историци термин “**българство**”¹⁰. Кисимов приписва на българизма пълна подчиненост на индивида на общонародните интереси, на българската кауза, както и използване на всички допустими средства в името на българския възход. Последното обаче няма нищо общо с каквато и да е великодържавна идея по простата причина, че българите нямат собствена национална държава. Нарасналото народностно самочувствие е исторически и етно-културно мотивирано от засилените консолидационни процеси сред българското общество (“*Българский патриотизъм има началото си в народното си съзнание*”) и цели да осъществи националния идеал в неговата пълнота: “*Българский патриот иска да*

види отечеството си свободно от чужда власт, да има отечеството си за себе си... Българският патриот иска да види Българската корона подновена, праотеческият прапорец въздигнат, народният живот осигурен от посегателствата на чужденеца, името народно на почит пред другите, едно кюше, най-после за своя народна съвременна история! Ето какъв е и какъв трябва да бъде Българският патриотизъм, който произтича от този умен Българизъм”¹¹.

От приведения цитат е видно, че умният българизъм е основа на т. нар. **“възрожденски политически национализъм”**¹², който култивира идеята за национален суверенитет в колективното битие на българина. Според текста умният българизъм е най-важната предпоставка за възникването на този градивен спасителен национализъм и предполага духовното единство на общността, като изгражда пресечната точка на колективната историческа памет и добре проектираното, неделимо политическо бъдеще. Следователно българизмът е преди всичко мисловност, идейност, чиито конкретни измерения се припокриват в процеса на изграждане на българската нация и, разбира се, на общобългарското съзнание за национална идентичност. Дотук той се очерта като проявление на общобългарския характер и национална политика, т. е. идейната му система не предвижда социални ограничения спрямо последователите си, което не означава, че не може да се очаква доминация на определена социална прослойка като численост.

Ако понятието “българизъм” не оставя никакво съмнение относно националната принадлежност на политическото явление, то чрез съставката “умен” [разбирай “разумен”! – Д. А.] П. Кисимов издига програмните измерения на Българското възраждане до абстрактно-философските категории на европейската просвещенска мисъл. Дълбоката обществено-историческа конотация на определението “умен” напълно оправдава просвещенската дефиниция за епохата, дадена от Имануел Кант. Често цитираният императив: “Имай смелост да си служиш със собствения разсъдък!” представя единствения изход от историческото непълнолетие на света и изисква решителност и смелост човекът (като абстрактен философски обект, но и като най-важен фактор на историята) да се ползва от разума си без ръководството на външни сили¹³.

Следователно наличието на добре изразено тъждество:

умен (разумен) = свободен (независим)

в контекста на възрожденската политическа публицистика доказва учудващо високо равнище на еманципация на идейното обществено мислене до степен, която позволява разгръщане на самостоятелно избрана политическа линия.

* * *

За да се подкрепи с факти казаното дотук, е необходимо ходът на разсъжденията да се върне към конкретния повод за написване на статията на Пандели Кисимов. Тя касае назначаването на пловдивчанина Георги Стоянович [Чалъков? – Д. А.] за член на Държавния съвет на Османската империя или най-общо разглежда поведението на българите на османска служба. Георги Чалъков е втората най-важна фигура след д-р Стоян Чомаков в т. нар. “група на националното действие”¹⁴ в Цариград.

Опитите на османското правителство, които целят да интегрират под натиска на Великите сили немюсюлманските народи, като привлекат по-будните им представители в държавната структура, предизвикват основателни подозрения у Кисимов относно подбудите им и предполагаемите последици. Турският патриотизъм е несъвместим с българския – е категоричен той и декларира отрицателното си отношение както към лоялните реформисти сред българското общество (т. е. към онези, които не различават българската национална идея от турските имперски интереси), така и към политиката на унифициране на всички народности в османската държава.

Умният българизъм е показател за достигане до определена степен в общественото развитие, която не допуска чужда интервенция в националния процес на консолидация. Той оповестява настъпването на “разделно време” в модерната епоха, което поставя българина пред съдбоносен избор” “... или **продаден** [подч. П. К.] на турския патриотизъм, или **предаден** [разбирай “предан” – Д. А.] на Българския патриотизъм...”¹⁵. Компромисният тип реформаторство, както и опитите на младите османи да формират османската нация на базата на доказали взаимната си историческа несъвмес-

тимост етноси, са в ущърб на европейските демократични принципи и на българските национални интереси: *“За кефа на приятелите [курсив П. К.] на империята, за кефа на туркофилската дипломатия... тези народи [християнските – Д. А.] никога не ще напуснат народните си имена и да станат Анадолии”*¹⁶. Консолидацията на Османската империя в тогавашния ѝ вид е обречена на провал, защото властващият етнически елемент не може да преодолее представата за верското и културно-политическото си превъзходство над поробените народи. Не палиативни мерки за стабилизиране на разпадащата се деспотия, а пълна автономия под формата на дуализъм се иска не само в разглежданата статия, но и в цялото публицистично творчество на Кисимов: *“... до когото Н. В. Султанът не отдаде самоуправлението на Българския народ, народно министерство, народна войска, народна знамя, до тогава, нека ни позволят да ся съмняваме твърде много, че ще бъде въдворено искрено доверие между поданика и между властта”*¹⁷.

В предствите на възрожденския публицист за освобождение не се включва директното и пълно унищожаване на османската държавна власт, а свеждането ѝ до номиналност във функциите – елегантно, макар и значимо, преобразуване и отдалечаване от държавата-поробителка чрез изграждане на паралелни самостоятелни държавни структури на национална основа. Пълната лоялност към султана се явява единствено възможна и затова най-перспективна форма на борба за държавна независимост в етническите граници; чуждата намеса в делата на Турция е вредна и за българските национални интереси: *“Не стане ли туй коренно преобразование... пак кръв... ще текат по сичките части на тъс държава, и источний въпрос сякога ще виси над главата на Султана като Дамоклиовата сабя закачена на косъм и посегателите връх неговите владения сякога ще имат шепата си отворена, и те до кога да е ще бъдат плячка на по-силний...”*¹⁸.

Подобна идея, защитена с най-популярните текстове на Кисимов – брошурата *“България пред Европа”* и *“Мемоар до Султан Абдул Азис Хан” (Принапомнювание) от 1867 г.*¹⁹ – е оправдана дипломатически заради легализма си. Както е известно, възрожденският дуализъм изхожда най-вече от предпоставката, че българите

са с по-здрав дух от турците и се развиват далеч по-бързо, следователно ще постигнат независима национална държава. Стремежът да се развърже Гордиевият възел на източния въпрос, а не да се разсича, става неотложен и по друга причина – той е единственото законно спасително средство срещу тенденцията на унификация на поданиците на Империята, провеждана от Високата порта в лицето на Мидхат паша: *“... либералистите турци... искат да въздигнат от днешното гнило турско здание една яка османска империя; се над гърбовете на християнските народи с желание, ако е възможно, сичките тези народи да станат, в чест и слава на Ислямството, османли. С Хасан и Ибрахим да владеят, а Стоян и Петко да служат! Патриотизъм с турци по-иначе не може да бъде”*²⁰. Въвеждането на автономния принцип в рамките на дуализма навреме би отделил двете народности и би пресякъл асимилаторските опити за османската политика.

Макар да касае пряко проблематиката, въпросът за вътрешната политика на умния българизъм няма да се разглежда тук, тъй като темата за дуализма е засягана многократно в научните изследвания²¹. Важно е обаче да се отбележи, че според умния българизъм, за да бъде доведена до успешен край освободителната борба, трябва да се постигне народно единство и канализиране на националната енергия само в една избрана посока, с една тактика, към една идея. Особено наложителна е координацията между отделните политически центрове в Цариград и в емиграция, което би улеснило значително изграждането на силно българско лоби в Европа и в Империята. Затова за привърженик на умния българизъм се признава всеки, който отчита негативите за българската кауза от крайностите в позициите на “млади” и “стари”, еволюционисти и бунтари и т. н., както и последиците от липсата на разбирателство между тях²².

По-интересни са отличителните белези на изповядващите “умния българизъм” с прототип самия Пандели Кисимов. Те проявяват качества, които се припокриват с идеала за съвършения европейски дипломат – благоразумие, умереност, завидна последователност и упоритост в отстояването на позициите, без това да прераства в невъздържана агресивност спрямо опонентите, утили-

тарно и внимателно, дипломатично отношение както спрямо вътрешнодържавните фактори, така и спрямо Европейските сили. А подобно всяко уважаващо себе си политическо направление, и умният българизъм притежава собствена външнополитическа ориентация.

Външнополитическата насоченост на умните българи е повече от необяснима за традиционното историографско мислене, което оперира предимно с алтернативната формула “или – или”. В действителност става въпрос за почти съвършена дипломатическа комбинативност (и в никакъв случай за политическа безпринципност!), чрез която не се игнорират интересите, намеренията и симпатиите на всички страни в конфликта на Балканите. Ролята си извън Османската империя умният българизъм вижда в настоящите дипломатически инициативи, чрез които се поддържа любопитството и съперничеството на Великите сили относно българския въпрос²³. Абсолютна безпристрастност в политиката обаче е невъзможна и умният българизъм допуска своеобразен **“благосклонен неутралитет”** чрез поддържане на тесни, но дискретни контакти с естествените съюзници на българите в лицето на Русия и славяно-филските кръгове²⁴.

Очертаната дипломатическа ориентация несъмнено се вписва в представената от Крумка Шарова четвърта линия на българското националноосвободително движение, свързана със запознаване на Европа с положението на българския народ, с международно представяне и защита на българската национална кауза²⁵. Балканският опит на съседните държави подсказва недвусмислено, че свободата до голяма степен ще зависи от симпатията и съчувствието на Великите сили. “Умните българи” не остават на ниво констатация, а чрез бърз, адаптивен, реален и прагматичен поглед върху източния въпрос подчиняват външната, европейската събитийност за решаване на вътрешнобългарските проблеми. Само така българският елемент ще подсили позициите си в империята и по-уверено ще заявява претенциите си, като се позовава на статута си на равностойна страна в конфликта, а не като пасивен изпълнител на наложени решения.

Умните българи са политици в истинския смисъл на думата и владеят политическото изкуство, защото умеят да действат в съответствие с резките промени на историческата действителност. Техните предпочитания са на страната на мирните дипломатически инициативи, а бунтът и насилието се приемат за крайни средства, които се предвиждат само в случай на отчаяна национална защита²⁶.

С оглед на представените дотук специфики би могло да се дефинира твърде широка по диапазон политическа линия на поведение на умния българизъм. Мястото му върху идейно-политическата ос на Българското възраждане е **компромисният център**, защитен от напращането на сблъсъците между крайните политически групировки. Но това носи и своите отрицателни черти. Споменатият свободен компромисен характер подсказва и оправдава липсата на дълготраен политически орган и институция, която да защитава набелязаната политика. Прекалено широкият диапазон от предвидени политически инициативи, които да покриват амплитудата от дипломатически акции до революционен натиск, се оказва причина за разминаването в представите и поведението на членовете на ТЦБК²⁷ – единствената организация, която би могла да претендира, че за известен кратък период от време е прокарвала идейно-политическата линия на умния българизъм. Може би в баснословния опит на орела, рака и щуката се крие причината той да си остане личностна, индивидуална политическа философия, идейно кредо на единицата. В условията на затворен, изолиран обществен живот подобна политика, лишена от институционална представителност, е осъдена на слаба популярност и ниска обществена активност. Личността в реалността на недемократичното общество не може безпрепятствено да прокарва национално значими идеи – необходима ѝ е политическа организация, с която да се отъждестви, от чиято трибуна и закрила би могла да се възползва. В резултат на посочените две причини представителите на умния българизъм през Възраждането:

– първо, не могат да се похвалят със стабилна и дълготрайна организационна структура, която да олицетворява този тип политика. Затова историческата наука ги подминава като маргинални

или не напълно реализирали се политически субекти. Изключенията от типа на ТЦБК са скромнен брой;

– втората особеност произтича от първата и предполага, че след като липсва представителна партийно-политическа структура, умните българи ще потърсят такава, която да е най-близо до убежденията и целите им. Показателно е, че последователите им се откриват в умерените крила на всички добре познати политически течения през Възраждането. Така допълнително се “разводнява” съставът им и те трудно се открояват сред общата картина на възрожденския пантеон. Главната негативна последица от това е в стесняването на идейния им хоризонт в алтернативните посоки: революционна или еволюционистка, без каквато и да е възможност за примиряването им. Третият път на развитие чертае отказ и оттегляне от активна политическа работа или ориентация към индивидуални обществени изяви (това е предпочел П. Кисимов).

Без да се напускат границите на условността, опитът да се дефинира или категоризира умният българизъм отправя не толкова към нова или съществуваща партийно-политическа групировка, колкото към особен тип обществено поведение, особен тип национална политика, зад която стои специфичен политически мироглед. Но докато не се изяснят по-подробно всички същностни черти на умния българизъм, най-удобно е той да се квалифицира като **неорганизирано, неинституционализирано, но трайно обществено идейно-политическо течение** (не партия!).

По-горе бе споменато, че умният българизъм следва правилото за “златната среда” и според идейната си позиция и поведенческата си линия заема неутралния център на възрожденската политическа координатна система. Необходимо ли е тогава да бъде включен в определени опозиционни отношения с останалите политически течения?

За да се открие нещо и в изкуството, и в науката се използва силата на контраста. Контрастният подход в историческия контекст най-добре би противопоставил **умереността** и **“благоразумието”** на **умния българизъм** на **“безумието”** и **радикализма** на **“лудите глави”**. Последното обаче не гарантира, че подобна опозиция ще послужи за създаването на нова класификационна матрица.

Вече бе изтъкнато, че умният българизъм илюстрира политическа толерантност, понеже не участва, но подкрепя и поощрява навременните революционни напъни (по-уместно е да се използва епиграмът на Кисимов *“военен дух”*²⁸) на българина като демонстрация на националното достойнство и сила, с цел да се кали народната воля и да се активизира интересът на западните държави и Русия. Същевременно у българина се възпитава висока политическа култура и интерес към собственото политическо бъдеще. Толерантността към революционните идеи отличава българизма от традиционните реформатори, които всячески възпрепятстват бунтовните начинания. “Умните българи” обаче си остават *“кавалери на перото и мантията”* и отношението им към неоправданата демонстративна агресивност като средство за политическа борба е рязко отрицателно²⁹. Модерният дух на умния българизъм се олицетворява най-силно от хуманния стремеж да се спести кръвта на народа. Следователно интегрирането на понятието “умен българизъм” като нов обозначител на налично, но игнорирано от науката идейно-политическо явление, не разрушава досегашните утвърдени разделения на възрожденското политическо пространство, не се включва в нови опозиции, защото същността му е да избягва политическите деструктивни противопоставяния, без да се свежда до политически конформизъм.

* * *

В заключение е необходимо да се направи уговорката, че проблематиката в никакъв случай не е изчерпана. Читателят не трябва да остава с впечатлението, че настоящият текст се опитва да наложи нов исторически термин само за да опише една-единствена личност. Разглеждането на умния българизъм наистина следва индуктивния алгоритъм. Но за да стане универсална историографска категория, се изисква понятието да обеме колкото се може повече сродни исторически явления, както и да има достатъчно характеристики, които да го диференцират ясно от наличните исторически идейно-политически модели. Индуктивният подход може да подведе изследователя, като превърне индивидуалния опит в категория, в мерна единица на близки явления, без да е налице необходимата аргу-

ментация. А преносът на названието на едно понятие върху други, т.е. включването на много единични исторически случаи в една категория, означава тяхното съзнателно отъждествяване. Искрено е желанието разгледаният проблем да не остане в сферата на единичното, а да се използва и обогати неговият смисъл до степен, която позволява научна приложимост.

Умният българизъм като историческо явление представлява неразчленима амалгама от черти на много европейски идейно-политически течения, които при други условия са несъвместими. Изключителните обстоятелства, при които се формира и действа възрожденският политически елит, позволяват да му се “приписват” елементи от идейните постановки на същностно отдалечени течения, които детерминират поведение, трудно поддаващо се на еднозначно тълкуване.

За да се илюстрира колко свободно може да се използва “речникът” на европейската обществена идейност през XIX в., служи и посочената по-горе схема. При подобно тълкуване обаче е нужно да се направят най-малко две уговорки:

а) Българската политическа мисъл извървява в съкратен срок голям отрязък от еволюцията на европейската политическа философия и това е естествена страна от ускореното развитие на възрожденското общество (Г. Гачев) в условията на регресирация османски феодализъм. Така най-лесно се обяснява комплексният и многопосочен характер на всяко българско явление;

б) Не бива да се забравя, че възрожденската политическа система има пред себе си коренно различни задачи в сравнение с европейската. В Османската империя фактически няма политическа система в чист вид – няма избори, борба за власт, право на власт, фиксирани правила на политически отношения или на конкуренция – все необходими условия, без които никоя европейска държавност не може да съществува. Още повече че при липсата на национална държава не може да се говори и за гражданско общество – феномен, който предполага точно фиксирани взаимоотношения между публичната власт и общността на гражданите. Идеите на “младите османи”, които се опитват да представят реформите си като необходимо условие за осигуряване на т. нар. “народен

суверенитет”, се реализира по азиатски деформиран маниер. Подобен политически акт е лишен от съдържание по простата причина, че в Османската империя няма хомогенно общество, поделено на стандартни социални групи (т. е. социалният принцип почти не е застъпен), а властва етническото разделение.

Затова е и толкова сложно умният българизъм да се вмести в тази атавистична политическа реалност.

1) С исканията си за дуализъм, т. е. автономия на българския народ в рамките на Османската империя по подобие на Австро-Унгария, умният българизъм определено предизвиква негативната реакция на Високата порта. Дуализмът би променил коренно състоянието на източния въпрос и болезненото за всички заинтересовани страни статукво на Балканите. В този смисъл предложението за автономия представлява радикална политическа идея, която е насочена към промени в основата на държавния механизъм за създаването на нов, по-добър държавен организъм. Радикализъмът е многостранно явление, но неизменна негова характеристика е устойчиво, критически негативно отношение към съществуващия ред, който трябва да си иде. Не е задължително радикализъмът да се проявява в екстремизъм или революционност. Радикално може да бъде и реформаторството. От позицията на Османската империя умният българизъм си остава умерено радикално течение или радикален реформизъм.

2) От другата страна на конфликта застава революционното крило на националноосвободителното ни движение, което издига въоръжената отчаяна борба като единствено възможен път за реализиране на националния идеал. Обвиненията (спрямо умния българизъм) в консерватизъм идват от предвидената бавна скорост на изменение на съществуващия ред, както и от плавните безболезнени промени на наличните политически институти. Сблъсъкът идва от стремежа на умния българизъм по подобие на европейските консервативни партии да удържи обществените процеси от ненавременен, излишен радикализъм и разрушителни социални последствия. Нивото на условност на посочената теза се покачва от постановката, че никой български възрожденец по обективни причини не бива да се титулува “консервативен политик”. В семан-

тиката на понятието се съдържа регресивен обществен смисъл, т.е. тенденция към консервиране на установено, но вече атавистично обществено състояние, съхраняване на анахронична обществена стратификация с привилегии за определени социални групи и т. н. По-особеното положение на българския народ в границите на чужда държава автоматично изключва наличието на консервативна идеология сред обществото ни, защото всички български политически течения се стремят към промяна на вътрешнополитическото положение.

3) “Мемоарът” от 1867 г. доближава изключително много възгледите на умния българизъм до изначалните постулати на европейския либерализъм. Става въпрос за **“либерализъм в перспектива”**. Проектираната в бъдещето социалнополитическа уредба на българската държава показва добро познаване и споделяне на класическите принципи, които имат за цел да разработят идеалния вариант на отношенията “човек « държава (общество)”. Основа на либералната идеология е вярата в човека и неговия разум.

4) Умният българизъм би могъл да се тълкува като производност, модификация на европейския либерализъм, но с подчертан националистичен елемент, т.е. европейската опозиция “индивид – държава” се замества в български условия с демократичния антагонизъм “български етнос – държава”. Ако либерализмът, взет сам по себе си, се базира на приоритета и самоценността на отделната личност, на нейните основополагащи права и свободи, то демократизмът предполага суверенитет и върховенство на народа, приоритет на волята на общността. Показателно е, че във всички възрожденски политически документи се говори чрез събирателното “българи” или абстрактното “българин”, а не чрез “гражданин”. Очевидно свободата на българския народ като първа национална задача придава демократичен нюанс на програмите на всички възрожденски политически течения.

БЕЛЕЖКИ

¹ Енциклопедия на българската възрожденска литература. В. Търново. 1996, с. 380–382; **Сюпор, Елена**. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С., 1982 (биографична справка № 178); **Шипчанов, Иван**. Пионер на българския военния книгопис. – Нар. армия, г. XXVI, бр. 6893, 19. I. 1971, с. 3; **Радев, Иван**. Пандели Кисимов – едно от измеренията на възрожденския документализъм. – В: Пандели Кисимов. Българските завери (под редакторството на проф. Иван Радев). В. Търново, 1994, с. 5–10; **Янков, Т.** Пандели Кисимов (Неговата архива). – Общ вестник Велико Търново, бр. 41–44, 1929 г.; **Бобчев, С. С.** Живот и деятелност на Пандели Кисимов. – Българска сбирка, 1905, кн. 2–3 (пак там: некрологът му), с. 77–88; **Ганчева, Ц., Драганова, Т., Димитров, Й.** Бележити търновци (биографичен и библиографски справочник за дейци, родени, живели и работили във Велико Търново през XII – XX в. С., 1985; **Тинчев, Теньо**. Кавалери на сабята и перото. С., 1988, с. 39–40; **Бонева, В., Проданов, Н.** Инициативата “Българско отечество”, историкът Пандели Кисимов и ръкописът “Кратък очерк за въстанията”. – В: **Кисимов, П.** Кратък очерк на въстанията на българите за освобождение през последните четири века до освободителната война 1877 година. Шумен, 1998, с. 3–30 и др.

² **Шипчанов, Ив.** Пионер на българския военен книгопис. – Народна армия, г. XXVI, бр. 6893 (19. I. 1971).

³ **Петков, П., Бонева, Вера.** Българите пред Европа през 1869 година. В. Търново, 1993, с. 69; Архив на Георги Стойков Раковски. Т. II. С., 1957, с. 247.

⁴ **Генчев, Н.** Очерци. Социално-психологически типове в българската история. С., 1987, с. 114.

⁵ Виж по-подробно: **Годев, Илия.** Нови очерци по българска история. Възраждане (тригълник на надеждата). С., 1995, с. 66–82.

⁶ **Бонева, В.** Исторически етюди по Българско възраждане. В. Търново, 1997, с. 12.

⁷ **Димитров, А.** За консерватизма и радикализма в българския политически живот през Възраждането. – В: България 1300..., Т. II. С., 1982, с. 597 – 606; **Радкова, Румяна.** Българската интелигенция през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX век). С., 1986, с. 356.

⁸ Народност, г. I, бр. 33–34 от 28. VI – 7. VII. 1868 г.

⁹ Пак там.

¹⁰ **Бонева, В.** Цит. съч., с. 13.

¹¹ Народност, г. I, бр. 34 (7. VII. 1868 г.)

¹² **Бонева, В.** Цит. съч., с. 32.

¹³ **Стоянов, Ив.** История на Българското възраждане. В. Търново, 1999, с. 34.

¹⁴ Пак там, с. 146.

¹⁵ Народност, г. I, бр. 34.

¹⁶ Народност, г. I, бр. 31 (6. V. 1868 г.) – статията “Неволната исповяд на “Тюрки”.

¹⁷ Народност, г. I, бр. 34.

¹⁸ Народност, г. I, бр. 31. Виж още: Народност, г. I, бр. 13 (7. I. 1868) – “Високата порта и българският народ”.

¹⁹ **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. ч. III, С., 1901, с. 3–20; 47–60.

²⁰ Народност, г. I, бр. 33 (28. VI. 1868 г.)

²¹ **Стоянов, Ив.** Дуализмът в идейните виждания на ТЦБК. – Епохи, 1993, кн. 3–4; За разликата между проектомемоара и мемоара до султан Абдул Азис от февруари 1867 г. – В: Годишник на Варненския свободен университет. г. VI. Варна, 2000; Държавнотворческите възгледи на ТЦБК. – Епохи, 1995, кн. 2.

²² Народност, г. I, бр. 21 от 10. III. 1868 г. (“Днешната политика на Турция”); Архив на Георги Стойков Раковски, т. II, С., 1957, с. 594–597.

²³ **Кисимов, П.** Цит. съч., ч. III, с. 110; **Стоянов, Ив.** За външнополитическата ориентация на ТЦБК. – В: Трудове на ВТУ. Т. XXIII, кн. 3, 1986.

²⁴ **Кисимов, П.** Цит. съч., ч. III; в. Народност, г. I, бр. 9 от 8. XII. 18677 (“Поляците”); още бр. 18 от 15. II. 1868 (реплика на “Народност” срещу нападките на ср. вестник “Световид”, както и обвинение срещу антуриската пропаганда на в. “Турция”); бр. 5 (22. XI. 1868 г.), бр. 6 (1. I. 1869), бр. 7: (5. I. 1869) – “Нека да ся разбереме”; **Стоянов, Ив.** Цит. съч., с. 65.

²⁵ **Шарова, Кр.** Български външнополитически акции пред Европа през XIX в. до 1877 г. – Истор. преглед, 1996, кн. 4, с. 6–7.

²⁶ Народност, г. I, бр. 16 (28. I. 1868) и бр. 17 (3. II. 1868) – “Турските мезлиши (съвети) и свобода на говоренето”.

²⁷ За историята на ТЦБК виж подробно: **Бурмов, Ал.** Избрани произведения. т. II, С., 1974, с. 58–106.

²⁸ **Кисимов, П.** Българските завери. В. Търново, 1994, с. 11–112.

²⁹ **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. ч. III, С., 1901, с. 41.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. С., 1901.
2. **История** на политическите и правните учения. С., 1989.
3. **Политическая** енциклопедия. Т. I (А–М); т. II (Н–Я). Москва, 2000.
4. **Политология** (колектив). С., 1992.

ПРИЛОЖЕНИЕ

РАКУРСИ

(Категоризация на умния българизъм според някои други идейни позиции)

Ъгълът на виждане е много важен за точността на образа. Ето един пример:

